

Jacek Woźny

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych

Oryginalny tekst stanowi rozdział w monografii „Zasoby Przyrodnicze drogi wodnej Wisła-Odra”, t. 2., pod red. Danuty Szumińskiej, wyd. LOGO: na zlec. Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko - Pomorskiego, 2008, s. 60-66.

Zabytki archeologiczne w otoczeniu drogi wodnej Wisła-Odra

Archaeological sites in the surroundings of the Vistula-Odra waterway

Abstrakt. Badania archeologiczne w otoczeniu drogi wodnej Wisła-Odra prowadzone są od drugiej połowy XVIII wieku. Początkowo miały charakter przypadkowy. Od XX wieku stały się profesjonalne i systematyczne. Obecnie ilość stanowisk archeologicznych wzdłuż drogi wodnej Wisła-Odra możemy oszacować na około 5000. Reprezentują wszystkie fazy osadnicze od schyłku epoki lodowcowej do okresu średniowiecza. Wiele z nich jest wyraźnie widocznych w krajobrazie. Tylko nieliczne są oznakowane dla turystów.

Abstract. Archeological researches along the Vistula and Odra rivers route, have been carrying out since the second half of the eighteenth century. At first the researches were done by an accident but since the twentieth century they have been done more systematically and professionally. Nowadays, there are 5000 archeological excavation sites along the Vistula and Odra rivers route, which represent all the settlement phases from the declining years of the Ice Age till the Middle Ages. Most of them are distinctly seen in the landscape. Unfortunately, only a small number of them have been signed for tourists.

Słowa kluczowe: zabytki, archeologia, droga wodna Wisła-Odra

Key words: monuments, archeology, the Vistula and Odra rivers route

Wprowadzenie

Droga wodna Wisła-Odra przebiega dnem pradoliny Noteci, która należy do najważniejszych w systemie pradolinowym Niziu Środkowoeuropejskiego. Rozdziela ona wielkie krainy geograficzne: Nizinę Wielkopolsko-Kujawską i Pomorze. Pradolinę charakteryzują swoiste cechy klimatyczne, geobotaniczne i morfologiczne, stanowiące podstawę do kształtowania się typów siedlisk naturalnych, wykorzystywanych przez człowieka od kilkunastu tysięcy lat (Machajewski, Rola 2006, s. 7-14). W przepływie ludzi, dóbr i idei wyraźnie widoczna jest komunikacyjna rola wielkopolskich rzek Obry i Warty oraz

pomorskich: Drawy, Gwdy i Brdy. Notec i Warta nie tworzyły szczelnych barier terytorialnych. Znajdowały się na nich liczne punkty przeprawowe, użytkowane praktycznie od późnego paleolitu do średniowiecza (Jankowska 2006, s. 329-330). Różnorodność krajobrazu sprzyjała rozwojowi koncentracji osadniczych. W zależności od potrzeb zasiedlane było szerokie dno doliny, pokryte podmokłymi łąkami i torfowiskami, krawędzie z pasmami wzgórz morenowych lub stoki przecinane wąwozami bocznych dolinek (Dysarz 1996, s. 11-38)

Materiał źródłowy

Pierwsze poszukiwania starożytnych zabytków nad Notecią prowadzono już w drugiej połowie XVIII wieku (Kaczmarek 1996). Rzetelne uporządkowanie wiedzy o znaleziskach archeologicznych znad drogi wodnej Wisła-Odra nastąpiło jednak dopiero w ostatniej dekadzie XX wieku, kiedy zapoczątkowano akcję Archeologicznego Zdjęcia Polski. Wyniki badań powierzchniowych zgromadzone w archiwach służb konserwatorskich pozwalają oszacować liczbę stanowisk archeologicznych wzdłuż pradoliny Noteci. Z samej Bydgoszczy pochodzi blisko 550 stanowisk o chronologii obejmującej pradzieję, średniowiecze i czasy nowożytne (Woźny 2003). W gminie Nakło wzdłuż Kanału Bydgoskiego i Noteci odkryto około 400 stanowisk archeologicznych (Tomaszewski 1999). Znacząca jest liczebność stanowisk z innych gmin nadnoteckich: Wyrzyska (478), Białośliwia (280), Miasteczka Krajeńskiego (166), Szamocina (174), Kaczorów (145), Chodzieży (244), Ujścia (128), Czarnkowa (533), Trzcianki (456), Wieleń (381), Krzyża (135) i Drawska (169). Sumując dane archiwalne stwierdzamy, że od Bydgoszczy do Kostrzyna nad Odrą ilość stanowisk archeologicznych szacować można na 5000 (Starzyński, Dernoga 2006).

Najstarsze ślady pobytu ludzkiego w rejonie notecko-warciańskim pochodzą z późnego paleolitu (10-8 tys. lat p.n.e.) i obejmują obozowiska wydmowe lub pojedyncze znaleziska narzędzi kościanych i rogowych (m.in. Kruszyn, Pawłówek, Łochowo i Lisi Ogon pod Bydgoszczą – Woźny 2003, s. 24; także rejon Szamocina i Drezdenka- Kobusiewicz 1999, s. 196-199). Przy ujściach Brdy i Drawy do pradoliny Noteci leżą

największe koncentracje stanowisk mezolitycznych datowanych pomiędzy 8-5 tys. lat p.n.e. (Kobusiewicz 1999, mapa 5 i 6). Są one świadectwem kontaktów między pradoliną, a pojezierzami północnopomorskimi, zwłaszcza Dobięgniewskim i Kaszubskim (Bagniewski 1994). W ostatnich latach w Krzyżu Wielkopolskim na wschód od ujścia Drawy do Noteci odkryto i zbadano unikatowe w skali europejskiej stanowisko mezolityczne z kilkudziesięcioma narzędziami kościanymi i rogowymi oraz inwentarzem krzemiennym, datowanym na połowę 8 tysiąclecia p.n.e. (Kabaciński i in. 2006, s. 39-43). Młodszy zespół kilkuset narzędzi krzemiennych znaleziono w Rosku, gm. Wieleń, na małej wydmie w podmokłej dolinie Noteci. Miejsce to, jak wiele podobnych stanowisk, było punktem przeprowowym na szlaku komunikacyjnym łączącym Wielkopolskę z Pomorzem (Jankowska, Pyżewicz 2006, s. 53-69).

Osadnictwo w otoczeniu drogi wodnej Wisła-Odra kontynuowano również w okresie Neolitu (5-2 tys. lat p.n.e.), co jest poświadczane materiałem archeologicznym. Spośród licznych koncentracji stanowisk kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych w pradolinie Noteci, miejscem szczególnie interesującym jest strefa w rejonie Żuławki Małej, gm. Wyrzysk. Jej elementem jest odsłonięta w 2000 roku drewniano-ziemna konstrukcja przeprowowa, zapewne rodzaj grobli datowanej pomiędzy 3200 a 2400 lat p.n.e. Blisko 40-metrowej długości odcinek drogi jest najstarszą taką konstrukcją na ziemiach polskich, zachowaną w bezpośrednim sąsiedztwie Noteci (Rola 2006, s. 107-119). Inny charakter mają grobowce megalityczne, których ilość na Pomorzu oceniana jest na 296

obiektów. Zaledwie trzy spośród nich leżą na południe od moreny pomorskiej, a tylko jeden w pobliżu drogi wodnej Wisła-Odra (Grabówno, gm. Miasteczko Krajeńskie – Wierzbicki 2006, s. 99).

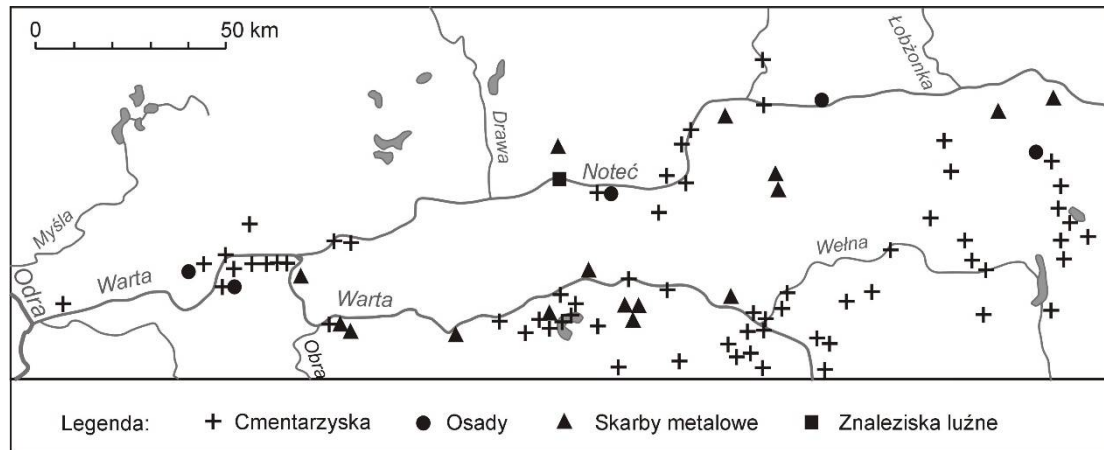
W początkach epoki brązu, około 2 tys. lat p.n.e., nastąpiła dezintegracja systemów kulturowych i komunikacyjnych ukształtowanych w neolicie. Nowe tendencje doprowadziły do nawiązywania kontaktów z obszarami północnych Niemiec i Jutlandii, między innymi za pośrednictwem dolin Gwdy i Noteci. Groby z tego okresu z obstawami kamiennymi pochodzą z Białosłowa i okolic Miasteczka Krajeńskiego, a zwłaszcza ze Śmiardowa Krajeńskiego, leżącego dalej na północ od Noteci (Suchorska Rola 2006, s. 121-126). W późniejszym okresie rozwinęło się osadnictwo kultury łużyckiej. Od środkowej epoki brązu, około 1300 r. p.n.e., wzdłuż drogi wodnej Wisła Odra pojawiły się liczne osady, cmentarzyska oraz skarby wyrobów metalowych. W okolicy Bydgoszczy nad Brdą zlokalizowano 14 cmentarzysk ciałopalnych, 7 osad i 4 skarby brązowe. Największa nekropola popielnicowa z 600 grobami pochodzi z Bydgoszczy – Bielawek (Woźny 2003, s. 37). Z rejonu Nakła znane są 34 stanowiska kultury łużyckiej, w tym kilka cmentarzysk (Tomaszewski 1999). Pomędzy Wyrzyskiem, a Kostrzynem znajduje się 60 cmentarzysk łużyckich, reprezentujących wszystkie etapy rozwoju tej kultury (m.in. Gorzów Wielkopolski, Santok, Biała, Deszczno, Piła, Wieleń, Gulcz, Czarnków, Mirosław, Rosko i inne). Wzdłuż drogi wodnej Wisła-Odra odkryto wiele dużych osad z późnej epoki brązu, które koncentrowały się na brzegach wysoczyzn, w pobliżu krawędzi pradoliny (Kaczmarek 2006). Do najcenniejszych skarbów kultury łużyckiej znad

Noteci i Warty należą depozyty odnalezione w Deszcznie (w naczyniu: 11 siekierok, 7 sierpów, 2 groty włóczni, 3 bransolety), Radolinku (naczynie brązowe, 3 naszyjniki, 2 bransolety, 3 ozdobne blachy), Goszczanowcu (w naczyniu: 10 sierpów, 2 siekierki, dłuto, naszyjnik, 2 bransolety) oraz szczególnie w Rosku (30 przedmiotów: siekierki, sierpy, groty oszczepów, bransolety, naszyjniki, fibule; później odkryto jeszcze 67 siekierok i formy odlewnicze). Znajdziska te pochodzą ze schyłku epoki brązu (Kaczmarek 2006, s. 170).

We wczesnej epoce żelaza wzrosło znaczenie kultury pomorskiej, wkraczającej do Wielkopolski od północy. Wśród źródeł z okresu 700-400 lat p.n.e. przeważają cmentarzyska ciałopalne z kamiennymi grobami skrzynkowymi. Pomędzy Gorzowem Wielkopolskim, a Nakłem znajduje się około 20 takich nekropoli (Kaczmarek 1999, mapa 1) (ryc. 1). Skupisko cmentarzysk pomorskich występuje też w Bydgoszczy (Woźny 2003, s. 47). W całej pradolinie Noteci tylko jedna taka nekropola przekształcona została w rezerwat archeologiczny, usytuowany w Osieku. Wieś Osiek-Prac położona u podnóża Dębowej Góry, w odległości kilku kilometrów od Wyrzyska, znana jest ze stanowiska o wyjątkowej wartości naukowej. Prowadzone tam od 1972 roku badania doprowadziły do odsłonięcia cmentarzyska kultury pomorskiej z drugiej połowy pierwszego tysiąclecia p.n.e. Na piaszczystym wzgórzu odkryto 600 grobów skrzynkowych, jamowych, popielnicowych i podkloszowych oraz 140 otaczających je palenisk. Ze względu na rangę znaleziska zrekonstruowano unikalny grób wielokomorowy o konstrukcji skrzyniowej i inne pochówki, umieszczając je obok zabytków z Krajny w rezerwacie archeologiczno-

-etnograficznym (Umiński 1984, s. 81). Do tej pory przeniesiono i zamontowano w skansenie 23 obiekty budownictwa wiejskiego, ustawiono również

specjalne pawilony chroniące zabytki archeologiczne (Skorupka 2006, s. 217-229).

Ryc. 1. Ważniejsze stanowiska kultury luzyckiej z wczesnej epoki żelaza w obrębie pradoliny Noteci na tle północnej Wielkopolski (według Kaczmarek 2006, s. 176)

Osadnictwo z okresu przedrzymskiego i rzymskiego udokumentowane jest w krajobrazie nadnoteckim kilkoma wybitnymi znajdźkami. W Białej, pow. czarnkowsko-trzcianecki, znajduje się cmentarzysko kurhanowe kultury jastorfskiej, obejmujące pierwotnie 10 kamiennieo-ziemnych nasypów grobowych z pochówkami ciałopalnymi (Michałowski 2006, s. 185-189). Inne wyjątkowe stanowisko odkryto we wsi Walkowice, gm. Czarnków. Na piaszczystym cyplu wcinającym się w pradolinę Noteci znajdowały się groby szkieletowe w obudowach drewnianych w kształcie łodzi. Należały one do ludności kultury wielbarskiej, jednak analogie konstrukcyjne do nich pochodzą ze Skandynawii (Gajda 2006, s. 231-236). Cmentarzyska z okresu rzymskiego i wędrówek ludów zbadano także w Osieku-Praczu (Skorupka 2006, s. 217-229). Inne nekropole ciałopalne z tego czasu pochodzą ze Ślesina (Tomaszewski 1999, s. 40) oraz okolic podbydgoskich (Woźny 2003, s. 52-53).

We wczesnym średniowieczu pradolina Noteci zyskała ważną rolę graniczną, rozdzielając terytoria plemienne Pomorza i Wielkopolski. W charakterystyce walorów archeologicznych okolic drogi wodnej Wisła-Odra nie można pominąć grodzisk, często wyraźnie eksponowanych krajobrazowo. Reprezentują one zarówno starsze fazy wczesnego średniowiecza (od VIII do połowy X wieku), jak również okres piastowski (od połowy X wieku do połowy XIII wieku). Od zachodu wymienić należy grody w Cedyni, Łupowie, Boleszkowicach, Gorzowie, Santoku, Drezdenku, Wieleńniu, Czarnkowie, Ujściu, Wyrzysku, Wolsku, Nakle, Pawłótku i Bydgoszczy (Wielgosz 2006, Łęga 1930). Położenie stanowisk jest zróżnicowane, lecz zawsze podkreśla ich walory obronne. Grodzisko w Cedyni znajduje się na wysokim brzegu pradoliny Odry, w kształcie cypla o trójkątnym zarysie, oddzielonego fosą od pozostałej części naturalnego wzgórza. Grodzisko w Santoku mieści się na południowym brzegu Warty, na kępie

wśród podmokłych łąk. Ma ono plan owalny z czytelnym wałem, który opiera się o brzeg rzeki (Gąssowski, Kempisty 1973). W Drezdenku grodzisko leży na wyspie wśród odnóg Noteci, na miejscu brodu. W Wieleniu gród ulokowano na wyspie między ramionami Noteci, otoczonej bagnami i rozlewiskami. W Czarnkowie grodzisko znajduje się wśród obszarów bagiennych, rozlewisk i starorzeczy Noteci, na niewielkim wyniesionym cyplu wcinającym się w obszary bagienne. W Ujściu gród leżał niedaleko ujścia Gwdy do Noteci, w widłach tych rzek. W Nakle grodzisko zbudowane zostało w obrębie doliny Noteci, na wzniesieniu otoczonym bagnami i rozlewiskami rzeki (Wyrwa 2006, s. 293). W Wolsku, Wyrzysku i Pawłótku grody miały charakter wyżynny, natomiast w Bydgoszczy gród zajmował pierwotnie wyspę otoczoną odnogami Brdy (Łęga 1930, Woźny 2003, s. 59).

Spośród wymienionych wczesnośredniowiecznych fortyfikacji tylko nieliczne wykorzystywane są jako walory turystyczne pradoliny Noteci (m.in. Cedynia, Santok, Wolsk – według *Polska mapa archeologiczna. Największe odkrycia, najcenniejsze zabytki*, Warszawa 2007). Obiekty te, podobnie jak całe dziedzictwo archeologiczne w pobliżu drogi wodnej Wisła-Odra są wyraźnie niedoceniane. Tymczasem zasługują one na szeroką promocję, choćby w formie wytyczenia szlaku turystycznego eksponującego zarówno wysokie walory krajobrazowe i przyrodnicze, jak też relikty archeologiczne z pradziejów i czasów historycznych.

Literatura

- Bagniewski Z., 1994. *Wczesnoholoceńskie osadnictwo Pojezierza Dobiegniewskiego*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 35, s. 179-203.
- Dysarz R., 1996. *Położenie miasta na tle regionów fizyczno-geograficznych*, [w:] J. Banaszak (red.), *Środowisko Przyrodnicze Bydgoszczy*, Bydgoszcz, s. 11-38.
- Gajda E., 2006. *Groby szkieletowe w todziach wyposażone w broń z wczesnego okresu rzymskiego odkryte w Walkowicach, gmina Czarnków*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 231-236.
- Gąssowski J., Kempisty A., 1973. *Przewodnik archeologiczny po Polsce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Jankowska D., 2006. *Ziemia nadnotecka w pradziejach i w średniowieczu. Podsumowanie*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 329-330.
- Jankowska D., Pyżewicz K., 2006. *Materiały krzemienne ze stanowiska w Rosku, Gm. Wielen*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 53-69.
- Kabaciński J., Makowiecki D., Sobkowiak-Tabaka I., Winiarska-

- Kabacińska M., 2006. *Badania stanowiska mezolitycznego nr 7 w Krzyżu Wielkopolskim*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 39-43.
- Kaczmarek J., 1996. *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu 1720-1958*, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań.
- Kaczmarek M., 1999. *Aktualne problemy badań nad kulturą pomorską w Wielkopolsce*, *Folia Praehistorica Poseniensiensia*, tom 9, s. 135-172.
- Kaczmarek M., 2006. *Pradolina Noteci w dobie rozwoju kultury łużyckiej*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Piła-Płotki, s. 157-181.
- Kobusiewicz M., 1999. *Ludy łowiecko-zbierackie północno-zachodniej Polski*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Łęga W., 1930. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, tom 36, Toruń, s. 103-468.
- Machajewski H., Rola J., 2006. *Wprowadzenie*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 7-14.
- Michałowski A., 2006. *Kultura jastorfska w Wielkopolsce północnej*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 183-199.
- Polska mapa archeologiczna. Największe odkrycia, najcenniejsze zabytki*, 2007. Wyd. Eko-Graf, Warszawa-Wrocław.
- Rola J., 2006. *Pradolina Noteci na szlaku kontaktów społeczności neolitu i wczesnej epoki brązu*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 107-119.
- Skorupka T., 2006. *Cmentarzyska z okresu rzymskiego i wędrówek ludów w Osieku-Praczu, Stan. 1, pow. Piła, woj. wielkopolskie*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 217-229.
- Starzyński A., Dernoga M., 2006. *Archeologia rejonu nadnoteckiego*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 23-27.
- Suchorska-Rola M., 2006. *Stan badań nad wczesną epoką brązu w dorzeczu środkowej Noteci*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 121-126.
- Tomaszewski R., 1999. *Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne Nakła i okolic w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] R. Tomaszewski (red.), *Rozwój przestrzenny i architektoniczny Nakła*

- nad Notecią*, Muzeum Ziemi Krajeńskiej, Nakło, s. 18-50.
- Umiński J., 1984. *Nad Notecią*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa.
- Wielgosz Z., 2006. *Pogranicze wielkopolsko-pomorskie we wczesnym średniowieczu*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 307-327.
- Wierzbicki J., 2006. *Idea megalityczna między pradoliną Noteci a Morzem Bałtyckim*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 87-106.
- Woźny J., 2003. *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Wyrwa A. M., 2006. *Czynniki związane z procesem formowania się grodów limesu nadnoteckiego we wczesnym średniowieczu*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu, Piła-Płotki, s. 281-305.